

ДА 1150-ГОДДЗЯ ПОЛАЦКА

Полацк з'яўляецца сталіцай першай дзяржавы на беларускіх землях. Яго гістарычнае развіццё абумовіла фарміраванне сучаснай мадэлі нацыянальнай дзяржаўнасці, прадвызначыла своеасаблівае працэсаў генезісу беларускай нацыі. Полацк – гэта гістарычная аснова дзяржаўнага суверэнітэту Беларусі, якая сягае сваімі каранямі ў глыбіні стагоддзяў.

Сёлета спаўняецца 1150 гадоў Полацку. Для гісторыі Беларусі Полацк – гэта больш, чым горад са шматвекавай гісторыяй. Полацкая зямля (княства) займала адметнае месца ў палітычнай сістэме Старажытнай Русі і Вялікага княства Літоўскага. Гэтая адметнасць праявілася і ў гістарычнай назве земляў Беларускага Падзвіння ды Падняпроўя ў сярэднявекі – Бялая Русь. Полацк – гэта і вытокі духоўнасці на Беларусі, і асяроддзе асвечанай вякамі “Сафійнай прасторы”.

Гістарычная навука дзякуючы археалагічным крыніцам мае магчымасць пастаянна ўзбагачаць веды пра мінулае Полацка. У выніку працы археолагаў стала вядома аб складаным і доўгатэрміновым працэсе станаўлення Полацка як дзяржаватворчага цэнтра Бялай Русі, аб Полацку “племянной” (дадзяржаўнай) пары. Стала вядома і аб часе, калі на полацкім гарадзішчы яшчэ не было славян, але Полацк як пасяленне ўжо існаваў, і, такім чынам, была абгрунтавана новая храналогія яго пачатковай гісторыі.

Таямніцы полацкай гісторыі прыцягваюць увагу даследчыкаў, гэта значыць, што ў сучаснай гістарычнай навукі вялікая будучыня. Полацк будзе заўсёды з'яўляцца крыніцай натхнення для творчай дзейнасці гісторыкаў, а мінулае Полацка стане падмуркам раскрыцця духоўнага патэнцыялу горада ў сучаснасці.

АСНОЎНЫЯ ДАСЯГНЕННІ СУЧАСНАЙ ГІСТАРЫЧНАЙ НАВУКІ Ў Вывучэнні Полацка

*д-р гіст. навук, дац. Д.У. ДУК
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

У шырокім храналагічным кантэксце з IX па XVIII стагоддзі на аснове абагульнення вынікаў археалагічнага і гісторыка-антрапалагічнага вывучэння Полацка прадстаўлены звесткі аб этапах яго развіцця. Выдзелена асноўнае дасягненне сучаснай гістарыяграфіі гісторыі Полацка – доказ палажэння аб тым, што Полацк з'яўляўся адным з самых старажытных гарадоў на тэрыторыі Усходняй Еўропы. У XI стагоддзі Полацк на значнаму сацыяльна-эканамічнаму і соцыякультурнаму патэнцыялу, на геапалітычным амбіцыям сваіх князёў з'яўляўся роўняй колішняй сталіцы Русі – Ноўгараду – і ўплывовым супернікам Кіеву.

Гісторыі Полацка з даўніх часоў прысвечана вялізарная колькасць гістарыяграфіі. Гэта абумоўлена значнай роляй, якую Полацк адыгрываў у гісторыі Усходняй Еўропы на працягу многіх стагоддзяў. Аднак пытанні развіцця ўласна Полацка ў сукупнасці ўсіх складовых паняцця “горад”, ці “гарадская прастора”, сталі аб'ектам вывучэння адносна нядаўна.

Так, гісторыя археалагічнага вывучэння Полацка пачынаецца з 1928 года (А.М. Ляўданскі). На той час уяўленне пра Полацк як пра горад са шматвекавай гісторыяй ніяк не было падмацавана археалагічнымі крыніцамі. Ляўданскі ўпершыню вызначыў асноўныя этапы развіцця гістарычнай і сацыяльна-тапаграфіі Полацка [4]. Першая рэканструкцыя гісторыі Полацка ў IX – XIII стагоддзях як горада ў сацыяльна-эканамічным разуменні была прадстаўлена Л.В. Аляксеевым. Навуковец зрабіў грунтоўны аналіз пісьмовых крыніц, аднак вынікі археалагічных даследаванняў на той час былі яшчэ вельмі абмежаваныя.

У 1960-я гады археалагічныя даследаванні ў Полацку праводзіліся Г.В. Штыхавым [8], які прадставіў рэканструкцыю гісторыі Полацка IX – XIII стагоддзяў у сукупнасці дадзеных па палітычнай гісторыі, сацыяльнай тапаграфіі, развіцці рамёстваў і гандлю.

Найбольш актыўна справай вывучэння гісторыі Полацка ў апошнія дзесяцігоддзі займаюцца археолагі. Вынікам гэтай дзейнасці стала выданне трох манаграфій: С.В. Тарасава “Полацк IX – XVII стагоддзяў: гісторыя і тапаграфія” [7]; Д.У. Дука “Полацк XVI – XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада” [2] і “Полацк і палачане” [3]. Адпаведна, былі абаронены дзве кандыдацкія (С.В. Тарасаў, Д.У. Дук) і адна доктарская дысертацыі (Д.У. Дук). На падставе напрацовак калектыву аўтараў (В.М. Ляўко, Г.В. Штыхаў, Т.В. Габрусь і інш.) у 2012 годзе было выдадзена калектывнае навуковае выданне “Полоцк. Древнейшие города Беларуси”, прымеркаванае да юбілею Полацка і прысвечанае яго вывучэнню ад моманту зароджэння да канца XVIII стагоддзя [6]. Гэтая праца на высокім метадалагічным і канцэптуальным узроўні абагульніла вынікі даследавання Полацка. Папярэдняе калектывнае выданне па гісторыі Полацка ўбачыла свет у 1987 годзе [5], аднак асноўная частка аўтарскіх тэкстаў датычылася перыяду развіцця Полацка ў савецкія часы. Да таго ж вынікі археалагічнага вывучэння ў гэтым выданні прадстаўлены не былі.

У справе вывучэння багатай гісторыка-культурнай спадчыны самага старажытнага горада Беларусі была праведзена міжнародная навуковая канферэнцыя “Полацк у гісторыі і культуры Еўропы” (Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, 22 – 23 мая 2012 года), на якой адбылася кансалідацыя значнага навуковага патэнцыялу айчынных і замежных гісторыкаў, археолагаў, мастацтвазнаўцаў і этнолагаў.

Найбольш значныя вынікі даследавання Полацка адлюстраваны ў наступных палажэннях, якія былі агучаны падчас працы канферэнцыі і адлюстраваны ў аўтарскіх тэкстах загаданага калектывнага выдання.

Так, паводле В.М. Ляўко, крывічы мелі сваю ўласную сацыяльную арганізацыю, вядомую па летапісах як княжэнне крывічоў-палачан. Вызначаны накірунак рассялення крывічоў-палачан (Полацкае і Віцебскае Падзвінне, Смаленскае і Аршанскае Падняпроўе). Полацк у X стагоддзі заняў галоўнае месца сярод іншых родавых пасяленняў крывічоў, у той жа час утвараецца раннедзяржаўная структура – Полацкае княства (воласць). У канцы X – пачатку XI стагоддзя адзначаецца этап фарміравання, а ў XII – XIII стагоддзях адбываецца раздробленне сацыяльна-палітычнай структуры Полацкай зямлі. Вызначаны межы фарміравання Полацкай воласці ў XI стагоддзі і дынаміка распада вотчын удзельных полацкіх князёў [6].

Шматгадовае археолага-антрапалагічнае даследаванне Полацка і Полацкай зямлі, праведзенае пад кіраўніцтвам выкладчыка Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта В.А. Емяльянчык на падставе дзейнасці ў пешую чаргу археалагічных экспедыцый ПДУ (Д.У. Дук, В.В. Чараўко), а таксама і іншых устаноў (В.В. Вайцяховіч, Г.М. Семянчук, Ю.А. Заяц і інш.), дало надзейную аснову для канстатацыі таго факта, што лакальныя серыі рэшткаў памерлых з полацкіх могільнікаў дазваляюць аб’яднаць іх у агульную полацкую серыю. Даказана генетычная агульнасць з сельскім насельніцтвам Беларусі XVII – XVIII стагоддзяў [6].

Адкрыццё новых археалагічных помнікаў, выяўленне новых заканамернасцяў гістарычнага развіцця Полацка пакладзена ў аснову дысертацыйнага даследавання Д.У. Дука. Падчас абароны доктарскай дысертацыі (2011 г.) былі агучаны і абаронены наступныя палажэнні:

- ◆ Існаванне Полацка паводле летапісаў у 862 годзе цалкам пацвярджаецца археалагічным матэрыялам. На раннім этапе (канец VIII – X ст.) Полацк з’яўляўся племянным цэнтрам насельніцтва культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў – летапісных крывічоў. Выяўлены і даследаваны культурны пласт і артэфакты апошняй чвэрці I тыс. н. ч. на полацкім гарадзішчы і паселішчах каля яго. У адрозненне ад ранніх пасяленчых структур Ладагі і Ноўгарада (Рурыкава гарадзішча), насельніцтва са Скандынавіі не аказала істотнага ўздзеяння на працэс фарміравання сацыяльнай і тапаграфічнай структуры пачатковага Полацка (канец VIII – X ст.). Полацк з’яўляўся горадам у сацыяльна-эканамічным разуменні гэтага тэрміна з сярэдзіны XI стагоддзя, г. зн. значна раней за іншыя гарады Беларусі. На аснове паселішча каля падножжа гарадзішча ў першай палове XI стагоддзя ўтварыўся вакольна горад – праддзец Вялікага пасада. У сярэдзіне XI стагоддзя ў Полацку склаліся неабходныя атрыбуты сярэднявечавага горада – наяўнасць разгалінаваных рамёстваў і гандлю, пражыванне на пасадах вялікай колькасці гарадскога насельніцтва, складаная гарадская інфраструктура з лініяй абарончых умацаванняў, наяўнасць мураваных культурных пабудов.

- ◆ Дынаміка тэрытарыяльнага развіцця Полацка ў сярэдзіне XI – XV стагоддзяў адпавядала схеме “дзяцінец – вакольна горад – пасад”. Дзяцінец Полацка размяшчаўся на гарадзішчы з IX да пачатку XIV стагоддзя. У гэты час гарадзішча выкарыстоўвалася як жылая і добра ўмацаваная рэзідэнцыя полацкіх князёў. Вакольна горад існаваў на працягу канца X – першай паловы XI стагоддзя (тэрыторыя будучага Ніжняга замка, часткі будучых Верхняга замка і Вялікага пасада). Чорная гара (тэрыторыя будучага Верхняга замка) з моманту ўзвядзення Сафійскага сабора (сярэдзіна XI ст.) і комплексу мураваных цэркваў (XII ст.) да пачатку XIV стагоддзя мела сакральны і адміністрацыйна-цырыманіяльны статус. На большай частцы Чорнай (Замкавай) гары пражывала пасадскае насельніцтва. Ролю дзяцінца Верхні замак пачаў выконваць пасля спынення існавання княжацкай рэзідэнцыі на старажытным гарадзішчы, перапланіроўкі замкавай тэрыторыі і пабудовы на ёй крапасных умацаванняў у першай палове XIV стагоддзя.

- ◆ Генезіс полацкіх пасадаў адбыўся ў першай палове XI стагоддзя і быў звязаны з існаваннем вакольнага горада. Першае значнае тэрытарыяльнае пашырэнне полацкіх пасадаў адбываецца ў другой па-

лове XI стагоддзя. У гэты час за кошт утварэння Вялікага і Запалоцкага пасадаў плошча Полацка дасягае 180 гектараў. Абодва пасады былі ўмацаваны парканамі, якія выконвалі фартыфікацыйныя функцыі да пачатку XVIII стагоддзя. На левым беразе Дзвіны з XI стагоддзя існавалі мясцовасці Слабада і Востраў. У XIII стагоддзі плошча пасадаў, а адпаведна, і тэрыторыя горада, значна скарачаюцца. Уваходжанне Полацка ў склад ВКЛ (пасля 1307 г.) абумовіла змены ў яго адміністрацыйна-тэрытарыяльнай структуры (спыненне існавання княжацкай рэзідэнцыі на гарадзішчы, набыццё Верхнім замкам функцый дзяцінца і адміністрацыйнага цэнтра Полацка). Пасля надання Полацку магдэбургскага права ў 1498 годзе адбываецца чарговая змена статусу асобных частак пасяленчай структуры горада. Верхні замак паступова губляе статус адміністрацыйнага цэнтра горада. З 1530-х гадоў адміністрацыйнае кіраванне Полацкам ажыццяўляецца праз магістрат, размешчаны на Вялікім пасадзе ў будынку ратушы.

♦ Напрыканцы XV стагоддзя і ў першай палове XVI стагоддзя скарацілася плошча асноўных гарадскіх пасадаў – Вялікага і Запалоцкага. Гэта адбылося ў выніку ваенных паходаў на Полацк маскоўскіх войск і канфрантацыі паміж часткай залежнага ад свецкіх і духоўных феодалаў насельніцтва, з аднаго боку, і магістратам – з другога. Частка залежнага ад баяр і духавенства пасадскага насельніцтва была вымушана перасяліцца на левы бераг р. Дзвіны, дзе ўтварыліся пасады з разгалінаванай гарадской інфраструктурай – Востраўскі, Крыўцоў, Слабадскі і Экіманскі. Сумарная плошча левабярэжных пасадаў у XVI стагоддзі дасягала 40 гектараў. Крыўцоў і Экіманскія пасады з’яўляліся новымі тэрытарыяльнымі адзінкамі ў структуры Полацка.

♦ Значнае пашырэнне тэрыторыі горада адбываецца пасля Інфлянцкай вайны. У XVII стагоддзі на левым беразе Дзвіны існавалі Экіманскі і Крыўцоў пасады з мясцовасцямі Востраў, Старая і Новая Слабоды. На працягу XVII – XVIII стагоддзяў плошча Полацка дасягнула максімальных памераў (каля 250 га). З часоў вызвалення Полацка ў 1579 годзе аднаўляецца пасадская забудова ў межах былых парканаў і з’яўляюцца новыя пасяленчыя структуры па-за іх межамі. Полацк меў развітую гарадскую інфраструктуру з разгалінавай вулічнай сеткай, пераважна драўлянай грамадзянскай забудовай і абарончымі ўмацаваннямі замкаў і пасадаў. Прычынай тэрытарыяльнага пашырэння Полацка з’яўлялася ўзрастанне колькасці пасадскага насельніцтва, якое мела выключна спрыяльныя ўмовы для развіцця рамёстваў і гандлю. У XVIII стагоддзі ў Полацку ствараецца ансамбль мураваных каталіцкіх кляштароў (базыліянскі, бернардынскі, дамініканскі, францысканскі), узводзяцца мураваныя карпусы езуіцкага калегіума з касцёлам і Св. Стэфана і праваслаўны Багаяўленскі манастыр.

♦ Сацыяльная арганізацыя насельніцтва Полацка і яго тэрытарыяльнае развіццё ў IX – XV стагоддзях маюць істотныя адрозненні ад большасці гарадоў гэтага часу на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Канчанская сацыяльная арганізацыя і адпаведны тэрытарыяльны падзел у Полацку не склаліся. Апошняя акалічнасць істотным чынам адрознівае Полацк ад большасці гарадоў Старажытнай Русі (Ноўгарада, Пскова, Ладагі, Смаленска і інш.), у якіх соценная сістэма як вызначальная рыса сацыяльнай арганізацыі гарадскіх канцоў існавала з XII стагоддзя. Абсалютная большасць насельніцтва Полацка жыла на гарадскіх пасадах. У Полацку з XI стагоддзя галоўную ролю адыгрывалі вольныя гарадскія абшчыннікі, аб’яднаныя ў гандлёва-рамесныя карпарацыі накшталт “братчын”. Пасля 1498 года (прыняцце магдэбургскага права) асноўнае насельніцтва горада, за выключэннем духавенства і баяр, стала называцца мяшчанамі. Юрыдычная перавага полацкага баярства над мяшчанамі зафіксавана ў пісьмовых крыніцах не раней за 80 – 90-я гады XV стагоддзя. Адносна позна – у першай палове XVI стагоддзя – у Полацку склалася соценная сістэма сацыяльнай арганізацыі пасадскага насельніцтва. У канцы XV стагоддзя з’яўляюцца асобныя юрыдыкі на левабярэжных пасадах (Востраўскі, Крыўцоў, Слабадскі і Экіманскі). Пасля Інфлянцкай вайны ў 1580 годзе насельніцтва Экіманскага пасада становіцца падначаленым полацкім езуітам і надалей утварае буйнейшую юрыдыку. У XVII стагоддзі жыхары Крыўцовага і Слабадскога пасадаў арганізацыйна аб’ядноўваюцца ў “сотню зарачанскую” Крыўцовага пасада. Частка насельніцтва Крыўцовага пасада, якая займалася рамёствамі і гандлем, становіцца падуладнай полацкаму магістрату толькі ў 1622 – 1623 гады.

♦ На раннім этапе (канец VIII – X ст.) насельніцтва Полацка з’яўлялася поліэтнічным у выніку працэсу славянізацыі балтаў у Полацку і яго акрузе. Аб гэтым сведчаць знаходкі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (летапісных крывічоў) на полацкім гарадзішчы і паселішчах каля яго. У XI стагоддзі Полацку пераважала ўсходнеславянскае насельніцтва, якое з’яўлялася заснавальнікам і стваральнікам горада ў сацыяльна-эканамічным значэнні гэтага тэрміна. Вынікі антрапалагічнага вывучэння астэалагічнага матэрыялу, здабытага падчас археалагічных раскопак, і даныя пісьмовых крыніц сведчаць, што ў XVI – XVIII стагоддзях насельніцтва Полацка пераважна паходзіла з яго акругі. Рэтраспектыўна тое ж можна адзначыць і для папярэдняга перыяду. Прозвішчы некаторых дынастый палачан тоесныя з назвамі населеных пунктаў павета і ваяводства (Заскаркі, Кубліцкія, Палупяты, Росіцы, Сялявы і інш.). У XVI – XVIII стагоддзях у Полацку пражывалі рускія (выхадцы з маскоўскай дзяржавы), яўрэі, татары, немцы, вугорцы, палякі і іншыя са складу ваенных і рамеснікаў, якія на пэўны час траплялі ў Полацк.

♦ Сляды разгалінаванай рамеснай вытворчасці фіксуюцца ў Полацку ў XI – XVIII стагоддзях. Археалагічна даследаваны і найбольш поўна прадстаўлены ювелірныя, кавальскія і касцярэзныя комплексы, зафіксаваны сляды ўсіх асноўных сярэднявечных і новачасных рамёстваў, якія характарызуюць вытворчую дзейнасць гарадскога насельніцтва Беларусі. Полацк у XI – XVIII стагоддзях з’яўляўся буйным гандлёвым цэнтрам. Значная частка насельніцтва Вялікага і Запалоцкага пасадаў у XI – XIII стагоддзях была задзейнічана ў арганізацыі гандлю. Выразныя сляды гандлёвай дзейнасці пасадакага насельніцтва фіксуюцца па матэрыяльных рэштках у культурных напластаваннях XVI – XVIII стагоддзяў. У сукупнасці з данымі пісьмовых крыніц магчыма вызначыць ролю Полацка як аднаго з найбуйнейшых гандлёвых цэнтраў на тэрыторыі Беларусі ў XI – XVIII стагоддзях.

Заклучэнне. Асноўнае дасягненне сучаснай гістарычнай навукі – гэта доказ асноўнага палажэння аб тым, што Полацк з’яўляўся адным з самых старажытных гарадоў на тэрыторыі Усходняй Еўропы. У XI стагоддзі Полацк па значнаму сацыяльна-эканамічнаму і сацыякультурнаму патэнцыялу (плошча горада складала 180 гектараў, у горадзе квітнелі шматлікія рамёствы, развіваўся міжнародны гандаль), а таксама па геапалітычным амбіцыям сваіх князёў (Брачыслаў Ізяславіч пашыраў тэрыторыю княства за кошт у тым ліку і спадчынных земляў кіеўскіх князёў (Віцебска, Усвятаў); Усяслаў Брачыславіч пэўны час быў кіеўскім князем) з’яўляўся роўняй колішняй сталіцы Русі – Ноўгараду і ўплывовым супернікам Кіеву.

Далейшая роля і значэнне Полацка ў дзяржаватворчых працэсах на тэрыторыі Беларусі перыяду “да Інфлянцкай вайны” і акупацыі горада ў 1563 – 1579 гады заставаліся дамінантнымі. Геапалітычныя рэаліі развіцця Полацка ў “пасялінфлянцкі перыяд” ажно да канца XVIII стагоддзя прывялі да замацавання ролі Полацка ў якасці магутнага рэгіянальнага цэнтра Беларускага Падзвіння.

ЛІТАРАТУРА

1. Алексеев, Л.В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX – XIII вв. / Л.В. Алексеев. – М.: Наука, 1966. – 296 с.
2. Дук, Д.У. Полацк XVI – XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2007. – 268 с.
3. Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д. У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2010. – 180 с., [22] арк. іл.
4. Ляўданскі, А.М. Археолёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе / А.М. Ляўданскі // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН. – Мінск, 1930. – Кн. 2. Працы археолёгічнай камісіі. Т. 2. – С. 172.
5. Полоцк: Ист. очерк / АН БССР. Ин-т истории; редкол.: П.Т. Петриков (отв. ред.) и др. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск: Наука и техника, 1987. – 320 с.
6. Полоцк: Полоцкое княжество (земля) в IX – XIII века, летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV – XVIII века, ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О.Н. Левко [и др.]; редкол.: А.А. Коваленя (гл. ред.); науч. ред. О.Н. Левко; Нац. акад. наук Беларусі, Ин-т истории. – Минск: Беларус. навука, 2012.
7. Тарасаў, С.В. Полацк IX – XVII стагоддзяў: Гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск: Беларус. навука, 1998. – 183 с.
8. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1975. – 136 с.

Паступіў 19.06.2012

THE MAIN ACHIEVEMENTS OF THE MODERN HISTORICAL SCIENCE RESEARCH OF POLOTSK

D. DUK

The archeological, historical and antropological data, concerning the stages of development of Polotsk from IX to XVIII century, are given in the wide chronological context. The fundamental achievement of the modern historiography of Polotsk history, namely, the proving of the statement, that Polotsk was one of the most ancient towns in the East Europe territory, is figured out. In XI century Polotsk equalled Novgorod, the former capital of Rus, and powerfully rivalled Kiev, in its socioeconomical and sociocultural potential.